भक्ति, संयम आणि कारुण्य विकसित करणाऱ्या तीन महान् परंपरा

दैनिक साम्ययोग–

विनोबा-वार्ता

मासिक वर्गणी १.५० न. पै.

अंक : १०४) वर्धा, गुरुवार ता. १६ जुलई १९६४ (मूल्य ५ न.पै.

सर्व धर्म स्मरणमाला

ॐ तत्सत् श्री नारायण तू
पुरुषोत्तम गुरु तू ।
सिद्ध बुद्ध तू स्कंद विनायक
सविता पावक तू ।
ब्रह्म मज्द तू यह् व शक्ति तू
ईशूपिता प्रभु तू ।
रुद्र विष्णु तू राम कृष्ण तू
रहीम ताओ तू ।
वासुदेव गो-विश्व-रूप तू
चिदानंद हरि तू ।
अद्वितीय तू अकाल निर्भय
आत्मलिंग शिव तू ॥

वैदिक, जैन व बौद्ध यांची देणगी

ता. ८ जुलैच्या विनोबा वार्तेत आम्ही सर्व धर्म स्मरणमालेंतील श्री नारायण तू' या नांवावरील आणि ता, १५ जुलैच्या अंकांत 'रुद्र विष्णु तू' या नांवावरील पू. विनोबांचीं प्रवचनें सादर केली. आजच्या अंकांत 'पुरुषोत्तम गुरु तू'. आणि 'सिद्ध बुद्ध तू'. या नांवावरील दोन प्रवचनें देत आहोंत. वाचकांनीं बाजूच्या चौकटीतील 'सर्व धर्म स्मरणमाला' ध्यानपूर्वक वाचून मग खालील सुबोध प्रवचनें वाचावींत. – संपादक

पुरुषोत्तम गुरु तू !

आतापर्यंत चार नांवे आपण पाहिली. आता पुरुषोत्तम गुरु पाहूं. पुरुषोत्तम नांव आपण मुलाबाळांना पुष्कळ ठेवतो. पुरुषोत्तम म्हणजे सर्व पुरुषांत उत्तम. पुरुष म्हणजे स्त्री–पुरुष दोन्ही. पुष्कळ लोक समजतात कीं पुरुष म्हणजे ज्याला आपण माणूस म्हणतो तो. ते खरे नाही. पुरुष म्हणजे आत्मा ! आणि पुरुष म्हणजे परमात्मा ! स्त्री–पुरुष सर्वांत श्रेष्ठ परमात्मा आहे. आसपास जी माणसे असतात त्यांत सर्वांत गुण-दोष असतात. असा पुरुष दिसत नाहीं की ज्यांत दोष नाहीं. असाहि कोणी सापडणार नाहीं कीं ज्यांत गुण नाहीं. दुर्जन मनुष्यातहि गुण असतात आणि केवढाहि महापुरुष असो त्यांच्यांत एखादा तरी दोष असतोच. म्हणून अत्यंत निर्दोष, ज्याला दोषाचा लेश नाहीं, दोषरहित, गुणसंम्पन्न असा परमेश्वरच आहे. म्हणून त्याला नांव दिले पुरुषोत्तम. गीतेत पंधराव्या अध्यायांत हें नांव आले आहे. 'मी क्षरा अक्षराहूनि वेगळा आणि उत्तम. वेदलोक म्हणे मातें म्हणूनि पुरुषोत्तम' मला वेदहि उत्तम म्हणतात आणि लोकहि उत्तम म्हणतात. क्षर-अक्षर दोघांहून मोठा.

क्षर म्हणजे जडसृष्टि आणि अक्षर म्हणजे चेतनसृष्टि. त्यापलीकडे परमात्मा आहे. म्हणून वेदाने पुरुषोत्तम नांव दिले आणि लोकहि पुरुषोत्तम म्हणतात. सर्व–गुणसंपन्न, दोषरहित म्हणून 'उत्तम' म्हणतात. आणखी नांव दिले गुरु. भगवान पूर्ण गुणमय आणि सर्वथा दोषरहित आहे म्हणून गुरु. आपले शिक्षक असतात, त्यांनाहि आपण गुरु म्हणतो एखाद्या-पासून आपण एखादा गुण घेतो म्हणून त्यालाहि आपण गुरु म्हणायला हरकत नाही. पण गुरु म्हणजे कोण ? सर्व गुण संपन्न आणि दोषरहित असा मनुष्य मिळत नाहीं. म्हणून गुरुचे स्थान मोकळे ठेवावे. प्रत्येकाकडून गुण घ्यावा.

भागवतात येते कीं अवधूतानें अठ्ठा-वीस गुरु केले होते. कोण कोण गुरु केले ? लहान किडेहि गुरु केले. हत्तीहि गुरु केला आणि मुंगीलाहि गुरु केले. म्हणजे ज्या कोणापासून तो कांही शिकला त्याला त्याने गुरु नांव दिले. तसे आपण सर्वांना गुरु समजावे. पण एकमात्र गुरु परमेश्वर आहे. त्यासाठीं स्थान रिकामे ठेवावे. तो केव्हा येईल तेव्हा त्या स्थानांत त्याची स्थापना करावी. त्याची भेट केव्हा होईल सांगता येत नाही. पण तशी भावना पुरे. शिष्याची योग्यता मिळाली तर गुरु मिळेलच. म्हणजे श्रद्धा, भक्तिभावना हवी. लोक समजतात गुरुशिवाय राहिलो तर मोक्ष मिळणार नाही. मग कोणी लहानसा मंत्र सांगतो आणि हा त्या आधारावर राहतो. पण तेवढ्याने चालत नाही. तो त्यालाच गुरु समजतो आणि चालवून घेतो. म्हणून ते स्थान रिकामे असावे. आणि आपल्या श्रद्धेनुसार एखादा निर्दोष मनुष्य सापडला तर गुरु मानता येते. पण अन्यथा ते स्थान परमेश्वरासाठीं रिकामे ठेऊन, शिष्या-सारखे वागावे.

ब्रह्मविद्या मंदिर, पवनार
४-७-६४

सिद्ध बुद्ध तू !

या ओळींत सहा नावे आहेत. त्यापैकी दोन नावे विचारात घेऊ. सिद्ध–बुद्ध. सिद्ध म्हणजे साधले आहे; म्हणजे काम पूर्ण झाले आणि बुद्ध म्हणजे जागा झाला. संसारात असंख्य माणसे राहतात. बारा तास जागतात. बारा तास झोपेत जातात. पण एकंदर ते निजलेलेच असतात. संसारात ज्यांना आसक्ति आहे ते निजलेले आहेत. बुद्ध म्हणजे जागा झाला म्हणजे संसाराचे स्वरूप त्याला कळले. तो आता निजून राहणार नाही. हे दोन शब्द दोन मोठ्या परंपरा आहेत. गौतम–बुद्धाची जी परंपरा त्याला बुद्ध नाव आहे. जैन परंपरा आहे त्याला शब्द आहे सिद्ध. बुद्ध परंपरेत महापुरुष कसा असावा तर बुद्ध असावा असें म्हणतात. जैन परंपरेत महापुरुष कोण, तर सिद्ध असें म्हणतात. भारतात जो जैन पंथ होता तो संयम-प्रधान होता. त्यांत जीवनात मनुष्याने मन आवरावे, इंद्रियें आवरावी हा मुख्य विचार आहे. बौद्धाची परंपरा मुख्यत: कारुण्याची परंपरा आहे. प्राणिमात्रां-विषयीं करुणा असावी. त्याच्या आधी आपण 'नारायण–पुरुषोत्तम' म्हणतो ती वैदिक परंपरा आहे. ह्या तीन फार मोठ्या परंपरा भारतांत प्राचीन काला-पासून चालत आल्या आहेत. आपण हिंदु म्हणतो ती वैदिक परंपरा. त्यांत मुख्य लक्षण भक्ति आहे. वैदिकांनी भक्तीचा विकास केला. जैनांनी संयमा-चा विकास केला. आणि बौद्धांनी कारुण्याचा विकास केला. या तीन्ही परंपरांनी मिळून देशांत फार मोठे काम केले. भारतांत अनेक महापुरुष योगी संन्यासी झाले. ते भारतभर हिंडत होते.

आतां इथें ह्या ज्या मूर्ति सांपडल्या आहेत, त्या वैदिक परंपरेच्या आहेत. इथून थोड्या दूर रस्त्यांत गौतमबुद्धाची एक मूर्ति आहे. अशा बुद्धाच्या मूर्ति सबंध हिंदुस्थानांत सापडतात. काश्मिर-पासून, आसामपासून खालपर्यंत सापड-तात. महाराष्ट्रामध्यें अज्ञाणी महाळांत हि सापडल्या. तिथें संस्कार नाहीं, शिक्षण नाहीं तिथेहि सापडली. इतक्या त्या परित्यक्त ओसाड प्रदेशांत बुद्धाचा संदेश पोहोचला होता. हा फार मोठा उपकार आहे.

भारताच्या बाहेरहि चीन, ब्रह्मदेश जपान, लंका सगळीकडे हा संदेश पोहोचला होता. मोठी करुणेची लाट पसरली होती. तिकडे जैनांनी संयम शिकविला. संयमाबरोबर अहिंसा शिक-विली. पण मुख्यत: जैन परंपरा श्रमण परंपरा म्हणजे संयम परंपरा समजली जाते. जैन सापालाहि मारीत नाहींत. गांधीजींच्या आश्रमांतहि सापाला मारीत नसत. साप शेतांत अनेक जंतू खातात. जर सापाला मारले तर शेतात इतके कडे वाढतील कीं ते शेताला खातील म्हणून साप परोपकारी आहे. ही सर्व जैन परंपरा आहे कीं प्राण्याला मारायचे नाहीं, म्यायचे नाहीं. अशा भक्ति, संयम आणि कारुण्यपरंपरा, तिन्ही, या ठिकाणीं सापडतील. गीतेत भक्ताची लक्षणें सांगितली आहेत, "कोणाचा न करी द्वेष दया मैत्री वसे मनीं । मी माझें न म्हणे सोशी सुख:दुखें क्षमाबळें ॥ सदा संतुष्ट जो योगी संयमी दृढ निश्चयी ।" यात संयमाचा उल्लेख आहे दया मैत्रीचा उल्लेख आहे. अशा तिन्ही शिकवणी एकत्र केल्या पाहिजेत.

ब्रह्मविद्यामंदिर, पवनार
५-७-६४

हिंदीचे उपकार

वर्धा जिल्ह्यातील अेका सभेत भाषण देतांना विनोबा म्हणाले की 'मी काश्मिर ते कन्याकुमारी आणि द्वारका ते दिब्रुगढ पर्यंत फिरलो. सर्व प्रांतात मी हिंदी भाषेत बोललो. हिंदी भाषा नसती तर सर्व प्रांतात आमचे विचार पोहचू शकले नसते. म्हणून हिंदीचे आमच्यावर उपकार आहेत.

हिंदी भाषा शिकणें हिंदुस्थानी माणसाचे कर्तव्य ठरते.

www.vinoba.in

जगातील दुःख व आक्रोश तुम्हाला दिसत नसतील, अैकू येत नसतील तर देवाने दिलेली इंद्रिये व्यर्थ आहेत.

— आचार्य भिसे

(हिंगणघाट येथे १२ जुलैला ग्रामदान पदयात्रेसाठी आलेल्या कॉमर्स कॉलेज आणि बी. टी. कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांसमोरील भाषण.)

युरोपात 'सर्व्हायव्हल ऑफ दि फीटेस्ट' सर्वोत्तमच जगतील असा सिद्धांत डार्वीनने मांडला. त्याचा फार चुकीचा अर्थ लावण्यात आला आणि त्यामुळे जगावर दुःख परंपरा कोसळली. आणि सामान्य मानव समाजाला फार सहन करावे लागले.

भारतातील वेदांचा मात्र निराळाच आदेश आहे–उत्तिष्ठ, जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ! असे सांगितले आहे. आमची संस्कृति ही समन्वय संस्कृति आहे. काही लोक शापित आणि काही वरप्राप्त अशी आमची रचना नाही. पिढ्यान् पिढ्या पापे भोगावी लागतील असे नाही तर पश्चात्ताप होताच जीवन उठते. डार्विनच्या सिद्धांताने मात्र आपत्ति निर्माण झाल्या.

रस्किन हा युरोपात दुसरा विचारवंत होऊन गेला. त्याचे Unto this last पुस्तक वाचून गांधीजींनीं त्याला सर्वोदय हे नाव दिले. मानवाचा केवळ भौतिकच नव्हे तर सर्वांगिण व सर्वकालिक विकास असा त्यांनी विचार मांडला.

ह्या विचाराची पताका खांद्यावर घेऊन जगात अनेक लोक निघाले आहेत. भारतात त्याचे प्रयोग चालले आहेत. गांधीजींनी त्या विचारांना व्यवहारात आणले, विनोबांनी त्यांचा वारसा घेतला. विनोबांनी जन्माने–परिस्थितीने जे श्रेष्ठ त्यांना आवाहन केले. ईश्वरीप्रेरणेने त्यांनी पोचमपल्ली-पासून कार्याला प्रारंभ केला. जगाचें दुःख व आक्रोश आम्हाला दिसत नसतील, अैकू येत नसतील तर देवाने दिलेली इंद्रिये व्यर्थ आहेत.

मालकी हक्क म्हणजे सात्त्विक विचारांची प्रतारणाच होय. मातेची विक्री शोभत नाही. नगरहवेली–राज्यात जमीन व्यक्तीच्या मालकीची नसते. ती गावकीची असते. पण इंग्रजांना वसुल हवा म्हणून त्याने मालकी दिली, मधे दलाल उभे केले. त्यातून सरंजामशाही जन्माला आली. मालकी हक्क मानवी हक्काच्या विरुद्ध आहे. जमीनीवरच लक्ष अधिक का तर सबंध जीवनाचा तो आधार आहे. मालकी हक्काचे विसर्जन हा सिद्धांत सर्वच क्षेत्रात लागू करायचा आहे आज देशाची अन्नधान्य परिस्थिति अत्यंत कठीण आहे. पुढील दोन महिन्यात काय होईल हे सांगता येत नाही. इतकी ती स्फोटक आहे. माझे मित्र श्री. हरिश्चंद्र पाटील जपानमध्ये जाऊन आले आणि त्यांनी तेथील अनुभवाच्या आधाराने जपानी भातशेतीचे उत्तम प्रयोग भारतात केले. पंडित नेहरूजींनी त्यांचे अनुभव अैकण्यासाठी त्यांना दिल्लीला बोलाविले. केंद्र सरकारचे दिल्लीतील प्रसिद्ध शेतकी तज्ञ बैठकीला उपस्थित होते. ते म्हणाले 'हे आम्हाला सर्व माहित होते; आम्हाला ह्यात नवीन काहीच नाही. तेव्हा नेहरू संतापले. ते म्हणाले 'तुम्हाला हे सर्व माहित होते तर मग दरवर्षी परदेशातून धान्य आणण्यासाठी जे अब्जावधि रुपये खर्च झाले, वरून आणि मानहानी सोसावी लागली तेव्हा तुम्ही काय करीत होते." तुमची डोकी फोडायला पाहिजेत नेहरू रागाने तेव्हा बोलले पण अजून कोणाची डोकी फुटली नाहीत किंवा देशाची धान्य परिस्थिति बदलली नाही. अशी देशाची परिस्थिति आहे ती आमूलाग्र बदलायची आहे.

त्यासाठी बाल जीवनापासूनच संस्कार करावे लागतील. त्यासाठी विनोबा म्हणतात सर्वोदयपात्र ठेवा; त्याच्याजवळ सत्पुरुषाचा फोटो ठेवा. बालकांना त्याला नमस्कार करायला सांगा. व घरांतल्या सर्वात चिमुकल्या मुलाच्या हातून मूठभर धान्य सर्वोदय पात्रात अर्पण करा.

तुम्हा तरुणांच्या खांद्यावर ही सर्वोदयाची पताका आहे. ही मानवतेची पताका आहे. काही चांगली कामे आपण आपल्या जीवनात करतो. पण निर्धाराने, सातत्याने, निकड बाळगून काम करा. त्यावेळी आम्ही प्रतिज्ञा करीत होतो की देशासाठी काहीतरी आणि चांगल्यां घराण्यातल्या भगिनी दारूच्या गुत्त्यासमोर उभ्या रहायच्या. तेव्हा अंतःकरणात अशी अेखादी चांगली प्रतिज्ञा करा. आणि अेकेकाचे अंतःकरण पॉवर हाऊस बनू द्या.

---०---

हिंगणघाट तालुका ग्रामदान शिबिर

दुपारी दोन वाजता हिंगणघाटच्या टाऊनहॉलमध्ये शिबिराला शाहीर दत्ता पवार ह्यांच्या गीताने झाली. स्वागताचे भाषण एम्. एल्. ए. हिंगणघाटचे नगराध्यक्ष श्री. विनायकराव चौधरी ह्यांनी केले. अध्यक्षस्थानी विदर्भ हरिजन सेवक संघाचे मंत्री श्री. वेलसरे वकील होते.

शांतिसेना विषयावर श्री. माणिकचंदजी दोशी बोलतांना म्हणाले 'मनात ग्रह ठेवले तर सत्यदर्शन होण्याला बाधा निर्माण होते आणि आपलाच आग्रह धरला तर जगाचे सहकार्य लाभत नाही. आणि मग अशांति निर्माण होते.

'शेजारच्या देशाशी लढा असला म्हणजे अंतर्गत शांतीचे फार महत्व असते. त्यादृष्टीने शांतिसेनेची देशाला आज फार मोठी गरज आहे.'

श्री. शेंदुर्णीकर वकील म्हणाले 'चीनचे लष्करी आक्रमण सेनेने थोपवून धरता येईल. परंतु वैचारिक आक्रमणाला तोंड ग्रामदानाने च दिले जाईल. कारण ग्रामदानाने प्रत्येक गाव किल्ला बनतो.'

श्री. वंग म्हणाले—'लष्करी आक्रमणासमोरहि शांतिसेना अहिंसकसेना बनून काम देईल. भारताने बलाढ्य इंग्रजापासून असेच स्वातंत्र्य प्राप्त केले. लष्कर हेच जर न्याय मिळविण्याचे साधन बनलें तर मग सिलोन सारख्या लहानशा देशांना जगात काहीच भविष्य उरणार नाही. जगात शांतिसेनेचे संघटन उदयाला येत आहे, प्रमुख पुढारी लोक आघाडीवर असले तर त्यांना तुडवित कोणत्याहि राष्ट्राच्या सेना पुढे जाऊ शकणार नाही.'

ग्रामदानाचा विषय श्री. आर्. के. पाटील ह्यांनी मांडला.

जुने ग्रामदान आणि आजचे सुलभ ग्रामदान ह्यातील फरक त्यांनी समजावून दिला. ते म्हणाले 'जुनी ग्रामदाने आदिवासी भागातच जास्त होती. परंतु सुलभ ग्रामदनामुळे ती आता कोठेहि होऊ शकतात. ह्या सुलभ ग्रामदानाने गाव अेकवटेल, पंचवार्षिक योजनांत राहिलेल्या उणीवांची पूर्ति होईल, चीनच्या आव्हानाला उत्तर देता येईल.'

'तुकडे पडतील असा आक्षेप आहे तो बरोबर नाही. मोठे शेतकरी सलग तुकडा देतील आणि मध्यम व लहान लोक त्यांच्या हिस्यावर येणाऱ्या जमिनीची किंमत देऊन त्यातून अेक सलग शेत विकत घेऊन देतील.'

आजच्या ग्रामपंचायतीच्या ग्रामसभेत व ग्रामदानी ग्रामसभेतील फरक समजावून सांगतांना पाटील साहेब म्हणाले "आजच्या ग्रामपंचायतीच्या कायद्यानुसार ग्रामसभा वर्षातून दोनदा बसते आणि पंचायतीच्या सदस्याना सल्ला देते. तो सल्ला त्यांना बंधनकारक असत नाही. ग्रामदानी गावाची ग्रामसभा ही सार्वभौम–संस्था आहे ती पूर्णपणे नियंत्रण करू शकते. म्हणून तिच्या पूर्वसंमतीनेच सर्व कामे चालतील. किंवा काही कामे आगाव केली तर त्या कामांना ह्या ग्रामसभेची संमति मिळवावी लागेल. मंत्रीमंडळ आणि असेंब्लि ह्यांचे जे नाते असते तेच ह्या ग्रामसभेचे व पंचायतीचे राहील त्यामुळे प्रत्येकाला आपल्या अडचणी ग्रामसभेत मांडता येतील. त्यासाठी वारंवार ग्रामसभा घ्यावी लागेल. ह्यामुळे प्रत्यक्ष लोकशाही कारभार गावात सुरू होईल."

"जिल्हापरिषद–पंचायत समित्या व ग्रामपंचायत अशी विकेंद्रित लोकतांत्रिक सत्तेची मालिका आहे. ह्यात ग्रामदानाने काही व्यत्यय येईल कां ? असाहि प्रश्न विचारला जातो.

कल्पना करा अेकाच गावाची ग्रामपंचायत आहे; आणि ते गाव ग्रामदान झाले.पंचायत समितीत (तालुका पंचायत) समजा ६० पंचायति (ग्राम) आहेत. त्यांचे दोन तीन गट पाडतात. त्यां २०।३० सरपंचांना पंचायत समितीच्या सदस्यत्वासाठी उभे राहता येते अशी घटना आहे. ग्राम पंचायतीच्या सरपंचाला पंचायतीच्या सदस्यत्वासाठी उमेदवार म्हणून उभे राहता येते. तेव्हा ग्रामसभेचा अध्यक्ष पंचायतीच्या सदस्यत्वासाठी उभा राहू शकेल. तोच न्याय जिल्हा परिषदेला लागू होतो. तेव्हां अेकाच गावाची ग्रामपंचायत असली तर फरक पडत नाही.

परंतु गट ग्रामपंचायत असली व अेक गाव ग्रामदान झाले आणि दुसरे झाले नाही तर ? किंवा दोन्ही गावांचे ग्रामदान झाले तर दोन्ही ठिकाणी अध्यक्ष होतील. तेव्हा पूर्वी अेका ग्रामपंचायतीतून अेकच मनुष्य उभा राहू शकत होता तेव्हा दोघांनाहि उभे राहता येईल कां ? हा प्रश्न विचाराधीन आहे."

विनोबाजींचा पत्ता

C/o सर्वोदय कार्यालय
मगनवाडी, वर्धा

संपादक :–श्री. गोपाळराव काळे, श्री. बसंतराव बोंबटकर,
प्रकाशकः–श्री. वसंतराव बोंबटकर,
मुद्रकः–गो. भा. जोशी, भास्कर प्रेस, वर्धा.
स्वामित्वः–महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळ, मुंबई.

साम्ययोग दैनिक ता. १६-७-६४ अ.१०४ र.नं ए.न.२९५
विनोबा वार्ता, मगनवाडी, वर्धा (म. राज्य)
श्री. ________ पत्ता

www.vinoba.in